

Czeglédi Sándor¹

HAGYOMÁNY ÉS/VAGY KORSZERŰSÉG:
AZ ERKÖLCSI NEVELÉS KÉRDÉSEI A REFORMKORBAN

ABSTRACT

Sándor Czeglédi: Tradition and/or Modernity: Questions of Moral Education in the Reform Era

This study examines questions about moral education that emerged during the Hungarian Reform Era, as reflected in three pedagogical manuals and two influential periodicals. The authors – Pál Edvi Illés, János Wurga and Fidél Beély – agree that education should have a religious and moral foundation, and that love plays a significant role. While the Protestant authors advocated influencing emotions, the Catholic Beély urged a balance between intellect and emotion. In terms of educators' personalities, all three considered love and empathy to be the most effective methods, while viewing praise as counterproductive. In addition to German philosophy, the Protestant authors were influenced by physico-theology. Differences emerged regarding corporal punishment: the Catholic journal *Religio és Nevelés* (Religion and Education) defended it, whereas the Protestant Church and School Gazette resolutely opposed it. The study highlights that the pedagogy of the era was a synthesis of Enlightenment ideas and Biblical and ancient traditions. It also emphasises that the principles of moral education can only be authentically interpreted within their own context.

Keywords: moral education, corporal punishment, physico-theology, Protestant Church and School Gazette, Religion and Education.

1 Czeglédi Sándor PhD, történelem–latin szakos középiskolai tanár, a Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar Történettudományi Intézet Ókortörténeti és Segédtudományi Tanszékének egyetemi adjunktusa. Kutatási területe: pedagógiatörténet, emlékeztörténet, a történelemtanítás szakmódszertana, czegsand@gmail.com.

1. BEVEZETÉS

A reformkori Magyarországon – ahogyan Európa más országaiban is – sok írás látott napvilágot oktatásról és nevelésről tanulmányokban, újságcikkekben, önálló könyvekben². Kiemelt szerepet kapott az erkölcsi értékek beépítése (interiorizálása) a jövő nemzedék mentalitásába. Ezt a problémát a témát tárgyaló szakirodalom jelentős részében véleményem szerint egyoldalúan a felvilágosodás³ és a kortárs német filozófia átvétele⁴ szempontjából értékeli. Úgy látom, ennél összetettebb a helyzet: biblikus, görög-római szerzőktől származó és 16–18. századi nézetek összetett hatásával kell számolnunk. Egyes kutatók válogatnak a reformkori szerzők jutalmazásáról és büntetéséről írt gondolatai között: az „előremutatónak” vagy „haladónak” tartott nézetekre helyezik a hangsúlyt,⁵ és meg sem említik azokat, amelyek napjaink pedagógiájában elfogadhatatlanok. De a szövegekben előforduló szexualitásról is hallgatnak. Így viszont csorbát szenved a realitás.

Az említett buktatók elkerülése miatt döntöttem úgy, hogy a reformkori erkölcsi nevelés problémáinak rövid áttekintését az evangélikus Edvi Illés Pál, a református Warga János és a katolikus Beély Fidél egy-egy kézikönyve, az említett szerzők folyóiratokban megjelenő írásai és két egymással rivalizáló folyóirat, a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* és a katolikus *Religio és Nevelés* köré csoportosítom. A feldolgozott könyvek tanítók és tanítóképző intézeti diákok számára készültek, akik elemi iskolákban tanítanak vagy fognak tanítani, tehát alapvetően a 6–12 éves korosztály neveléséhez köthetőek, bár – talán az életre való felkészítés miatt – helyenként idősebbekre jellemző problémákat is érintenek.⁶ A folyóiratokban viszont a szerzők a kisdedóvótól az akadémiáig terjedő életkorok neveléséről értekeznek.

2. KÉZIKÖNYVEK, FOLYÓIRATOK A NEVELÉSRŐL

A három szerző közül kettőnek a munkája Marczibányi Lajos táblabíró felajánlásához kötődik. Marczibányi 1833-ban pályázatot hirdetett „oly munka” íratására,

- 2 PUKÁNSZKY Béla: *A gyermek a 19. századi magyar neveléstani kézikönyvekben*, Pécs, Iskolakultúra, 2005, 75–105.
- 3 A felvilágosodás fogalmáról, vallás és felvilágosodás kapcsolatáról: TÓTH Zsombor: *A bosszú reformáció jegyében. Vallási perzekúció és tanúságtétel a református irodalmi hagyományban a gyászévtizedtől 1800-ig*. Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, 2023, 13–34.
- 4 Ilyen pl. PUKÁNSZKY Béla: A 19. századi magyar pedagógiai kézikönyvek gyermekképének belső ellentmondásai. *Pedagógia történeti Szemle* 1(2015/2), 12–20.
- 5 Pl. „A szerző számos ma is megfontolásra méltó gondolatot fogalmazott meg”. FEHÉR Katalin: *Értelmiség és nevelés a reformkorban*, Budapest, Magyar Tudománytörténeti és Egészségtudományi Intézet, 2023, 226.
- 6 Pl. Edvi Illés Pál és Warga János is felhívja a figyelmet, mekkora bűn a bordélyház üzemeltetése (EDVI ILLÉS PÁL: *Első oktatásra szolgáló kézikönyv*, Buda, 1837, 594; WARGA JÁNOS: *Az elemi nevelés alapvonatai. Vezérkönyv az elemi nevelés- és tanításra. Második kötet. Az elemi tanulmányok alapvonatai*. Buda, 1837, 263).

melyből a falusi tanítók lássák, mit kell tudniok; a falusi tanulók pedig abban minden őket illető tanúságokat föllehessenek.”⁷ A Magyar Tudományos Akadémia kiegészítette a felajánlott összeget, és elbírálta a 11 beérkezett pályamunkát. Közülük kettőt jutalmazott: Edvi Illés Pálé első, Warga Jánosé pedig második helyezést ért el.

2.1. Edvi Illés Pál

Edvi Illés Pál nemesi családoknál végzett nevelősködés után került a jénai egyetemre. A korabeli Jénát az ókori Athénhoz és a reneszánsz kori Firenzéhez lehet hasonlítani,⁸ mert a német szellemi elit legjobbjai éltek itt hosszabb-rövidebb ideig (pl. Goethe, Schiller). Edvi Illés Herdert is hallgatta. Pedagógiai érdeklődését mutatja, hogy több olyan német bentlakásos vagy városi nevelőintézetet is meglátogatott, amelyekben a pedagógiai elméleteket próbálták a gyakorlatban megvalósítani. Hazatérve a nemesdömölki evangélikus gyülekezet lelkésze lett és maradt élete alkonyáig. *Első oktatásra szolgáló kézikönyv* című munkájával nyerte el a pályázaton az első helyet. Ez a könyv a következő években részekre bontva és egészben is megjelent, több kiadásban. Sikerében döntő jelentőséggel bírt közérthető, élvezetes nyelvezete.

Edvi Illés Plutarkhosztól vett mottót választott: της παιδείας των τεχνων μηδεν εστι προουγκαιτερον⁹, vagyis a nevelésnél nincs fontosabb tudomány. A szerző szerint „az egész lelki nevelésnek egy csillaga pedig, mely felé forduljon mindenkori, légyen a szent vallás; és mind házi mind iskolai nevelés vallásos légyen.”¹⁰ Szemléletének alapelve a korabeli protestáns gondolkodással összhangban: „szívre hatni törekedni”,¹¹ tehát a vallásos érzést erősíteni és fenntartani. A tanulóknak ezt tanácsolja: „mindenek előtt légyen a’ ti szívetek hajlandó a’ szeretetre, felebarátotok’ böcsülésére, kímélésére; abból aztán az illendő cselekedetek önmaguktól fognak kifejlődni. Mert mit használna, ha még olly pallérozottak volnátok is külsőképen, szívetek pedig belül durva volna, kemény és szeretetlen”.¹² Ezek után nem meglepő a vallási tolerancia követelménye: „még a’ kiket tévelygőknek gondolunk, azok is keresztyének, felebarátaink és hazafitársaink. Lehetnek pedig, és vannak is minden vallás mellett mind jó, mind értelmes emberek, azaz: szeretetünkre méltók”.¹³ Istent a természeti jelenségek megfigyelésével is megérthetjük: „A’ színek elrendelése körül, miben látszik ki legfőképpen az Istennek bölcsessége és jósága? Abban, hogy a’ földet zöld színnel, az eget pedig kékkel ruházta föl; ugymint a’ mely színek az ember’ szemeinek leginkább jót tesznek, és azokat erősítik.”¹⁴

7 Jutalmak. *Tudománytár*, 1(1834/1), 239–240.

8 WULF, Andrea: *Lázadó szellemek*, Budapest, Park, 2025, 14.

9 PLUTARKHOSZ: *Moralia*, De liberis educandis 14c. A mottóban szereplő írásmód szerint.

10 Edvi Illés: *Első oktatásra*, XI.

11 Edvi Illés: *Első oktatásra*, X–XI.

12 Edvi Illés: *Első oktatásra*, 149.

13 Edvi Illés: *Első oktatásra*, 567.

14 Edvi Illés: *Első oktatásra*, 299.

Az erkölcsi követelményekkel függenek össze a figyelmeztetések és tiltások is. Figyelmeztetés: éljenek megelégedve sorsukkal! Ennek konkrét politikai üzenete is van: a célközönség, vagyis a zömmel falun, paraszti sorban élő gyermek ne akarjon kitörni helyzetéből: „Nem fogok zúgolódni sem király ellen, sem uraságom és előljáróim ellen. Hazámból más országba kiköltözni soha nem kívánok; és el nem hiszem, hogy más országokban akárhol is jobb sorsuk volna a polgároknak. Ezt csak a’ megelégedetlenek, zenebonások és ámitók hírlelik. [...] A tűrés az elsőrangú keresztyéni virtus.”¹⁵

A tiltásoknál megjelenik a paráznaságtól való óvás a pubertás korra való felkészítésként:

„Azokban az esztendőkbén felébred bennünk a’ másik nem iránt vonzó hajlandóság, az u. n. nemi ösztön, vagyis szerelemnek indulatja, melly még gyermek-korunkban előttünk esméretlen. [...] Hanem bűnné lehet, ha annak a’ házasság előtt – vagy általában azon kívül – engedünk; ha ártatlanságunkra nem vigyázunk, és a’ szemérmetességet áthágni csak egyszer is merészeljük.”¹⁶

Milyen módszereket használjon a tanító? A motiváció pozitív vagy negatív legyen? A fegyelmezésben Edvi Illés óvja a tanítókat a túlkapásoktól és kortársaihoz hasonlóan fokozatokat javasol:

„Tartson a, büntetések, osztásában bizonyos lépcsőnkénti odább haladást; és csak lassanként nehezítse azokat, hogy tanítványainak mind becsület érzése épen, mind félelme fönn maradjon. Elsőben csak intse meg a gyermeket; azt is pedig szeretettel, szelídséggel és csak négy szemközött. Másodszor intsen nyilván[osan], és fenyegetődzve. Csak harmadszor következze a’ büntetés. De még ebben is lépcsőnként kell odább menni. [...] Testi büntetésül pedig egyedül csak a’ vessző hagyatik fönn, az is eltéve félre, és csak a ritka esetekben elővéve, p.o. ha a’ gyermek többszöri hazudásban tapasztaltatik. Száműzve maradjanak minden iskolákból: a’ térdeltetés, tenyér- vagy köröm-verő’ fa (plága), ólba-zárás.”¹⁷

A pozitív motiváció keretein belül a dicséretre nem találunk példát. Sőt, szerinte káros is lehet. Az egyik történet („tanmese”) szerint egy gyereket a szülei mindig dicsértek, ő pedig az újabb dicséretért elkezdett árulkodni, sőt rágalmazni. Odáig fajult a dolog, hogy nemcsak a társai gyűlölték meg, de a szülei is, mert már nem hittek neki¹⁸. A szerző a jutalmazást a büntetéshez hasonlóan fokozatokban képzei el: „szorgalomjegynek (cédulának) ajándékozása, a’ becsület-könyvbe beírás, előbbre-ültetés, felvigyázóvá tevés; legvégül az ajándék-osztás [...] A’ jelesek

15 Edvi Illés: *Első oktatásra*, 132–133.

16 Edvi Illés: *Első oktatásra*, 143.

17 Edvi Illés: *Első oktatásra*, XVII–XVIII.

18 Edvi Illés: *Első oktatásra*, 108.

vigye el magával innepen sétálni a' mezőre, erdőre, beszéljen nekik érdeklő történetecskéket.”¹⁹

Mindezek a módszerek szerinte sikeres tanár-diák viszonyt eredményeznek: „egy oskola-tanítónak legszebb győzödelme a' tanítványok' szíven az, ha végbe tudja vinni, hogy örömmel járjanak fel eleibe iskolába. Ezt pedig úgy viheti végbe, ha velők szeretettel és emberséggel bánik; ha kellemetesen tanít; ha őket hasznos és érdeklő dolgokra oktatja, és erejüket fölül-haladó leczkékre nem szorítja.”²⁰

2.2. Warga János

Warga János²¹ szintén nemesi családoknál volt házitanító, mint Edvi Illés Pál, de az ő útja német földön nem Jénába, hanem Berlinbe vezetett. Itt az egyetemen Hegelt is hallgatta, aki óriási hatást gyakorolt rá. Hazatérve Nagykőrösre került, itt lett a kollégium egyik legfontosabb tanára, a formálódó Tanítóképző Intézet igazgatója. *Az elemi nevelés alapvonatai*²² című művével érdemelte ki a Marczibányi-pályázaton a második helyet. Széchenyi Istvántól vette a könyv mottóját: „A' tudományos emberfő' mennyisége a' nemzet' igazi hatalma”.²³

Már a címben található *alapvonatai* szó is mutatja Warga könyvének fő problémáját, a nehézkes nyelvhasználatot, amit a bíráló bizottság is említett.²⁴ A másik jellegzetesség a kézikönyv átfogó, filozófiai szempontból is igényes rendszere, ez hegeli sajátosság. Még logikai és nyelvfilozófiai fejtegetéseket is olvashatunk – de ez is inkább terhére van az olvasónak. Ugyanakkor, Hegel iránti tisztelete ellenére, több cikket szentelt annak, hogy mesterének „skolasztikáját és miszticizmusát”²⁵ nem tudja követni.²⁶

Wargánál is alapelv, hogy a nevelésnek vallás-erkölcsnek kell lennie. Edvi Illéshez hasonlóan látja a vallásosság érzelmi oldalának jelentőségét: „a' tulajdonképeni vallás-tanítás, még itt [kisgyerekeknél Cz. S.] kezdessék a' szívre hatni inkább, mint dogmákat feszegetni akarni 's így vallástalanságot hintegetni.”²⁷ Warga az evangélikus lelkésznel még erősebben hangsúlyozza a felebaráti szeretetet: „még az iskolában alapítassék meg a' felebaráti szeretet' szelid 's minden erények' termékeny országa, majd az iskolán kívül is, áldott gyümölcseit hozandó. [...] Csöpög-

19 Edvi Illés: *Első oktatásra*, XIV.

20 Edvi Illés: *Első oktatásra*, XII.

21 Elemzésre kerülő műve címlapján ezt a nevet használta, de Szigethi Warga János néven is ismert.

22 WARGA János: *Az elemi nevelés alapvonatai*. *Vezérkönyv az elemi nevelés- és tanításra*. Buda, 1837.

23 Warga: *Az elemi*, I. IV.

24 Későbbi kiadásokban az *alapvonatai* helyett az *alappontjai* kifejezést használta vagy elhagyta a címből az első mondatot.

25 WARGA János: *Német Literatura*. *Philosophia*. *Figyelmező*, 1(1837/II./25), 388–395.

26 A Hegelnek tulajdonított skolaszticizmus mibenlétéről Madách: *Ember tragédiájára* gondolhatunk. A hegeli tézis-antitézis-szintézis tétel valósul meg az egyiptomi-athéni-római színben.

27 Warga: *Az elemi*, I. 83–84.

tesse mélyen szivökbe a' Krisztus' tudományának fő parancsolatját: Szeressed az Istent, szeressed felebarátodat, mint tenmagadat."²⁸

Warga is felhívja a figyelmet a vallási toleranciára: „[a tanító] a' keresztény valás' lelkének, a' szeretetnek, ellenére szeretetlenséget 's türelmetlenséget ne ébreszsen, vagy vallástudományi ellenmondásba ne jöjön; hanem mutassa ki azt, hogy a' különböző vallásfelekezetek azon-célra törekeshnek, ha különböző uton is, és ezen különböző út a' különböző gondolkodásmódból eredt.”²⁹ Isten létének érzékelésére a tanító a tanítványokkal együtt nézze a naplementét:

„Egész elragadtatással nézék a' gyermekek a' leszálló napot, elevenen hozák vissza elméjükbe annak nappali útját, mely szerint az, most egészen ellenkező tájon nyugszik le, mint reggel felkelt. [...] A' nap' elhunytá után, csakhamar meglepetve állanak a' gyermekek; a' halavány hold' feltűnése, a' millió csillagok' ragyogása, 's azoknak egymásután a' láthatár alá szállásuk által. »Ezek — szolt a' tanító — itt alant a' földön és fent az égen, mind azon teremőnek munkái, kit Istennek nevezünk, ki nagy és imádandó.« »Valóban nagy, ki mindezeket teremtetete; és örökké imádandó!« szolának a' gyermekek.”³⁰

Wargánál kevesebb figyelmeztetéssel és tiltással találkozunk, mint evangélikus pályatársánál. Ő a parázsnag helyett az önfertőzést tartja problémának. Ennek jegyei: „a' sápadt arc, beesett szemek, félénk tekintet, rezkető kezek, vontatva járás”.³¹ Munkára szoktatással viszont a szerző szerint orvosolható.

Motiváció terén szintén különbözik pályatársától. Fontosnak tartja a tanító vidámságát a gyerekek lelki egészsége miatt: „a' tanító közönségesen kedvvel, vidorsággal tegye tanításait, ne haraggal, méreggel kiabálással; de különösen vidor, nyájas, szelid, legyen a' gyengébbek iránt”.³² Sőt, a tanító empátiás képességére is felhívja a figyelmet: „Ébreszsen hajlandóságot, azután vonzalmat, végre érzelmet mindazon tárgyak iránt, melyek a' személyt közelebb érdeklik, hova a' becsület, tisztesség 'st. tartoznak. Az enszemélyesség' [=beleérző képesség, empátia C. S.] érzelme nélkül lehetetlen valami nagyot előállítani.”³³

Warga a büntetéseket több kortársával ellentétben nem szükségesnek, hanem fájdalmasnak tartja. Ő is fokozatokat állít fel; „vesszővel is csak utolsó esetben, egész önmérséklettel – két, legfőljebb három ütessel – kell élni.”³⁴

Dicséretnek nála nincs szerepe, ez a szó ritkán fordul elő, akkor sem igazán pozitív: „senkit megdicsérni nem fogok, hacsak igazán meg nem érdemli; mert az érdemlent dicsérni annyi, mint hízelkedni; a' hízelkedés pedig hazugság.”³⁵ Sőt,

28 Warga: *Az elemi*, I. 33.

29 Pl. Warga: *Az elemi*, I. 112.

30 Warga: *Az elemi*, II. 23 19.

31 Warga: *Az elemi*, I. 8.

32 Warga: *Az elemi*, I. 9.

33 Warga: *Az elemi*, I. 29–30.

34 Warga: *Az elemi*, I. 142.

35 Warga: *Az elemi*, II. 43.

Edvi Illéstől eltérően a jutalmat is gyanakvással szemléli: „szokták jutalommal is ösztönözni a’ gyermekeket. [...] Vigyázzon a’ tanító [...] a’ megtiszteltetés hiú göggé ne váljék, melly később is a’ gyermek’ erkölcsi characterére nagy befolyással lenne.”³⁶

Warga szerint tehát a vidámsággal, empátiával társuló erkölcsi nevelés meghozza gyümölcsét: „az értelmesen felköltött lelkiismeret’ szava, a’ tiszta erkölcsiségben, mindenkor híven fogja vezetni a’ nevendéket.”³⁷

2.3. Beély Fidél

Beély Fidél (eredeti nevén Briedl József) bencés szerzetes a rendbe lépése után Pannonhalmán, majd Alsó-Ausztriában és Stájerországban végezte tanulmányait bencés intézményekben. Edvi Illéssel és Wargával ellentétben nem volt lehetősége közelebről megismerkedni jelentős gondolkodóval, ennek ellenére nagy műveltségre tett szert. Ellentmondásosan viszonyul a pedagógia nagy alakjaihoz, főleg a 18. századiakhoz. Egyes írásaiban követendő példának tartja,³⁸ máshol elmarasztalja őket: „mint a’ nagy fák, úgy a’ jelesebb nevelők és tanítók is igen messzire látszanak. [...] Mindkettejük’ koronáján némelly szárnyasok építék fészkeiket, de e’ népecske nem ritkán tisztátalansággal undokítja el védőit, s ernyős menedékhelyeit. [...] mindkettejük gyakran üresek belől, vagy legalább is tapasztalatként hamar indulnak romlás, és rothadásnak.”³⁹ Ez a részlet arra is példa, hogy Beély szövege olvasmányos, képekben gazdag.

Hazatérve 1855-ig a bakonybéli kolostorban élt és tanított. 1835-től jelentek meg írásai különböző folyóiratokban, elég jelentős mennyiségben. Nemcsak pedagógiai, hanem esztétikai téren is kifejtette nézeteit. Már 1837-ben írt egy 40 oldalas áttekintést a neveléstudományról.⁴⁰ Az újabb összegzést *Alapnézetek a’ nevelés, és leendő nevelő, ’s tanítóról különös tekintettel: a’ tan’ történeti viszonytársága, és literaturájára*⁴¹ címmel 1842-ben készítette, de a cenzúra akkor nem engedte megjelentetni. Ez azért is furcsa, mert Beélynél V. Ferdinánd a követendő személyiség. A szerző 1847-ben fejezte be újra kéziratát, és egy évvel később sikerült kiadni. A három szerző közül egyedül ő választott mottót a Bibliából: Neveljétek gyermekeiteket az Ur’ oktatása, és fenyítékében.⁴² Mottója hűen tükrözi szemléletét.

36 Warga: *Az elemi*, I. 140.

37 Warga: *Az elemi*, I. 28.

38 Pl. Locke és Pestalozzi mellett: BEÉLY Fidél: A’ neveléstan’ történeti vázlata a’ keresztényeknél az újabb időkig; ’s különösen Magyarhonunkban. *Religio és nevelés[a továbbiakban RN]*, 7(1847/II), 339.

39 BRIEDL Fidél: Gondolattörédek a tanítás’ és tanítók’ köréből. Vége. *Athaeneum* 5(1841/II/37) 1841, szept. 27, 585–586.

40 BRIEDL Fidél: Népevelés. *Tudománytár* 4(1837/2), 163–202.

41 BEÉLY Fidél: *Alapnézetek a’ nevelés, és leendő nevelő, ’s tanítóról különös tekintettel: a’ tan’ történeti viszonytársága, és literaturájára*. Pozsony, Schmid Ferencz és Busch J. J., 1848.

42 Ef 6,4 (Beély Fidél fordítása).

Bencés szerzetes lévén az erkölcsi nevelés nála is egyértelműen vallásos nevelést jelent; ki is jelenti, hogy a vallástalan ember erkölcstelen.⁴³ Beély szerint a tanítónak egyszerre kell a gyerekek értelmére és érzelmeire hatni. Ha csak érzelmekre hatnak, akkor ez „vallási tekintetben ábránd- és babonára vezeti az embert; erkölcsi és társaséleti tekintetben pedig valószínűleg érzelő és könnyen izgatható emberré, szóval, különczű idomitandja a’ kisdedet.”⁴⁴ *Alapnézetek* című könyvében fel sem merül, hogy vannak a katolikuson kívül más vallások is. Kisebbségi írásában viszont pedagógiai szempontból toleráns: „soha ne hallja a’ gyermek a’ különféle vallási Felekezetek gyűlöletét”.⁴⁵

A mottóként választott mondattal összefüggésben Beélynél alapelv, hogy kellenek figyelmeztetések és tiltások – nemcsak a gyerekeknek, hanem a felnőtteknek is: „az értelmileg és akaratilag Istentől elpártolt embernek nem csupán gyermeki, hanem még ifjúsága és férfi-korában is szüksége van nem csak a’ tanítás- hanem a’ testi fenytékre is, ha önnevelését, önkiképezését elhanyagolá.”⁴⁶ Ezzel tútesz a két protestáns szerzőn.

Tanítóknak szóló kézikönyvében 185 oldalon összesen 143 alkalommal jelenik meg az *erkölcs, erkölcstelenség* kifejezés. Folyóirat-cikkeiben előkerül a paráznság kérdése; egy alkalommal táncsal kapcsolatosan. Szerinte a „keringő-táncz [...] botrányos, és szemérmest sértő”,⁴⁷ mert előfordul benne „illetlen és könnyelmű összefutás, fölemelés, tartás és lóbálás”.⁴⁸ A keringő terjedése mutatja, hogy „olgy városi és falusi, testi gyönyörökbe merült kéjenczek, kik részint daczból, részint az öngyőzelem és önmegtagadás’ hiánya miatt annyira rabjaivá lettek a’ bujáságnak és elmerültek a’ kéjek’ veszélyes örvényébe, [...] nem oktatás és bármily alapos és észszerű előterjesztés, hanem csak testi büntetés által vezéreltethetnek vissza a’ jámbor élet’ útjára, ’s gerjesztethetnek az Isten iránti igaz félelem és tiszteletre.”⁴⁹ A *csak testi büntetés* igen erős fegyelmezés, főleg, ha egy táncból vonja le ezt a következtetést.⁵⁰ A cikkben többször hivatkozik ószövetségi helyekre – pedig ez inkább protestánsokra jellemző.

Mindezek mellett Beély is óvja a tanítót, nehogy elhamarkodottan büntessen: „ha büntetnie kell is, kerüli az indulatosságot és vérmérsékletének hevültében nem érezteti büntető karjának súlyát, hanem várja az indulat lehiggadtát ’s ekkor telyes lelki és testi nyugalommal használja a’ keményebb fenytéket”.⁵¹ Eszközként csak

43 Beély: *Alapnézetek*, 50.

44 BEÉLY Fidé: Elfogulatlan nézetek a’ népiskolai tanulmányokról. RN, 5(1845/II/45), 353–357, 356.

45 BRIEDL Fidé: Néhány szó az erkölcsi nevelésről. *Egyházi Tár* 3(1835), I. füzet, 90–133, 96.

46 B. Fidé: Néhány szó korunk ifjúsága’ s nemzeti’ elerkölcstelenedésének egyik kevésbbé észbe-vett főforrásáról. RN 4(1844/I/36), 289–293, 292.

47 B.: *Néhány szó*, 291.

48 B.: *Néhány szó*, 291.

49 B.: *Néhány szó*, 291.

50 Vajon a szerző bakonybéli szerzetesi magányában látott-e egyáltalán keringőt? Vagy csak olvasott róla?

51 BRIEDL Fidé: A tanító képe erkölcsi tekintetben, *Egyházi Tár* 7(1839 ápr.), 181–196, 186.

a „mérsékeltén használt nyírfavesszőt” és a korbácsot ajánlja.⁵² Ő is felsorolja az elkerülendő büntetéseket.⁵³ Szerinte [a büntetéseknél] „örökkön a’ szeretet’ bélyegét kell viselniök, már pedig a’ szeretet’ jelei fájdalmat okozni nem szoktak”.⁵⁴

Ő érvel a legegértelműbben a dicsérettel okozott károkról:

„Feddés és fenyíték olly kefe, melly tisztít és simít; ellenben a’ dicséret olly virágpor, melyet az embernek háta mögött kár nélkül lehet ugyan elszórni ’s hinteni, de nem arcza és szemei közé, mert könnyen vakít. Ki fedd ’s fenyít, a’ gyomot irtja ki növényei közül; ki ellenben dicsér, trágyát hint a’ fa’ tövére, mellynek következtében egy ideig szaporábban nő ugyan a’ fa, de tartani lehet, ne talán a’ trágya ragyát hozzon a’ fára, ’s idő előtt kiölje azt.”⁵⁵

Mindezek mellett Beély szerint mégis a tanító legfontosabb tulajdonsága: „a’ gyermekek iránti legbensőbb szeretet. Szeretet a fő törvénye a’ kereszténységnek.”⁵⁶ Szeresse-e a tanító a rossz gyereket? Erre is igennel válaszol: „szeretetét tőlök teljesen meg ne vonja; mert épen ez utolsók, kik erkölcsileg betegek, igénylik legnagyobb figyelmét, ’s óhajtják szeretetét, hogy minél hamarabb meggyógyulhassanak”.⁵⁷ Ez az érvelés empátiás fejlesztő szemléletre vall.

Sőt empátia⁵⁸ terén továbblép: azt is el kell érni, hogy a gyerekek szeressék a tanítót: „a’ tanító erkölcsi tulajdonai közé soroljuk végre azon módot, melylyel tanítványainak szeretetét és bizodalját legkönnyebben megnyerheti.”⁵⁹ Természetesen egyedül erre nem szabad törekedni, hanem – a fegyelmezéssel összefüggésben – a tanító iránti félelemre is szükség van; az a cél, hogy „a’ szeretet a’ félelemmel aránylagos öszhangzatban álljon”.⁶⁰

Beélynél a hazaszeretet is szeretet, ez is része az erkölcsi nevelésnek. A három szerző közül épp a sváb származásúnál kerül elő ez a gondolat. Példaként ókori görög, római és zsidó hősök mellett a magyar történelem nagy alakjait is felvontatja, de a „tisztá honszeretet” felkeltése érdekében a legjobb, ha a tanító „királyunk’ születési, ’s névnapi ünnepélyével czélszerű beszédet mond növendékeihez”.⁶¹

52 Uo. 194.

53 „arczcsapások, hát- s’ fejbeütések, vagy számnélküli ütlegek a’ vonasz’ (linear) élével [...] az ide s tova taszigálás, ránczigálás, hajczibálás, fül- és orrhuzás” BEÉLY FIDÉL: Elméletek az iskolai fenyítékről, RN 7(1847/I/9) 65–70, 69–70.

54 Beély: *Elméletek*, 69–70.

55 BRIEDL FIDÉL: Gondolattöredékek a tanítás’ és tanítók’ köréből, *Athaeneum*, 5(1841/I/61), 961–966, 965.

56 BRIEDL FIDÉL: A’ tanító’ hivatalkezdetbeni szükségesebb tulajdonai *Athaeneum*, 5(1841/I/45), 705–709, 706.

57 Beély: *Alapnézetek*, 76.

58 Beély: *Alapnézetek*, 59–60.

59 Beély: *Alapnézetek*, 69.

60 Beély: *Alapnézetek*, 73.

61 BRIEDL FIDÉL: Milykép ébreszti fel, s táplálhatja sikeresen a’ néptanító növendékeinek kebelében a’ tisztá honszeretetet? (Vége.) *Athaeneum*, 6(1842/I/46), 737–742, 737.

2.4. *Religio és Nevelés*

Az 1841-től megjelenő katolikus folyóiratban is előkerül az érzelmek szerepe az erkölcsi nevelésben. Ballay Valér bencés szerzetes szerint „a’ hit által lelkesített szeretet, melly a’ törvény’ betöltése, (Rom. 13,10.) tiszta szívből, jó öntudatból ’s nem színlett hitből származó szeretet, (1. Tim. 1,5.) legyen a’ religioi oktatásnak végcélja és munkálata; ez váljék a’ növendék’ uralkodó ösztönévé, melly őt a’ szép igyekezetre buzdítsa.”⁶² De hiábavaló a pedagógus jó szándéka, mert: „ifjaink’ nagy része az iskolai pályáról lelépven, minden religio iránt némi idegenkedést, sőt valóságos gyakorlati hitetlenséget hoz magával a’ cselekvő életre”.⁶³

A folyóirat szemléletét alapvetően meghatározza az igaz és egyértelmű katolikus tanítás és a zavaros külvilág szembeállítás. Belső, tehát katolikus álláspontok közti vita nem jellemző. Beélyhez hasonlóan dilemmák merülnek fel a pedagógiai szakirodalommal szemben. Pestalozziról közölt cikksorozatok kudarcainak gyűjteménye.⁶⁴ Sőt, szerkesztői megjegyzésben teszik helyre Beélyt, mert megértően hivatkozik Locke-ra és Pestalozzira.⁶⁵ A protestantizmus ellen a sokszínűség a vád. Ráadásul éppen ekkor, az 1840-es években volt napirenden hazánkban az evangélikus és református egyházak egyesülése, a 16. századi hitvallási iratok szerepének újraértelmezése – ebből is kaotikusnak vélt világuk elleni érv lett.

A stabil, egyértelmű világképből következik, hogy a családban és az iskolában folyó erkölcsi nevelésben is a fegyelmezésen van a hangsúly. Ennek biblikus alapja van: „e’ szigorúbb büntetéseket általában rosszalni, azokat emberi jogokat sértő-kül, kegyetlenek és igazságtalanokul nyilatkoztatni annyi volna, mint kárhozzatni az ó törvényt, s ennek végtelen bölcseségű szerzőjét, Istent.”⁶⁶

A motiválás szempontjából gyakran kerül elő a tanító szeretete és kedvessége, ami ösztönzően hat a tanításra és nevelésre.⁶⁷ A tanulók elismeréséről, dicséretéről nyilvános vizsgákkal összefüggésben írnak.

2.5. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*

Ez a folyóirat 1842-ben indult, néhány hónappal a *Religio és Nevelés* után. A lap mögött álló értelmiségi kör a református és evangélikus egyházak uniója mellett állt.⁶⁸ Ez is közrejátszott abban, hogy a folyóirat szerkesztésében nem érvényesült egyházi tekintély, a viták gyakran belső, protestánsok közötti nézeteltérések voltak. Sőt,

62 BALLAY Valér: Elégséges-e azon religioi képzés, mellyet nyilvános iskoláink adnak? RN 1(1841/I/6), 81–88, 83–84.

63 Ballay: *Elégséges-e*, 86.

64 S. Aloiz: Elméletek Pestalozzi és nevelési rendszere fölött. I–VI. RN 5(1846/1/7,8,16,17,18,19), 49–52, 57–60, 121–124, 129–132, 137–142, 145–148.

65 BEÉLY Fidé: Haladásunk’ célja és iránya a’ nevelésre vonatkozólag. (Vége.) RN, 2(1844/II/42), 329–331, 329, lábjegyzet: 329–330.

66 Szerk., [=Szerkesztői megjegyzés Cz. S.] RN, 1(1844/I/36), 290.

67 BIGELBAUER Károly: Szózat az elemi iskolák tanítóihoz. RN, 2(1846/II/26), 201–202.

68 CZEGLÉDI Sándor: Vita a lelkészek helyzetéről a reformkorban Fáy András írásainak tükrében, *Hagyomány Identitás Történelem*, 1(2024/1), 35–44, 39. doi: 10.69594/hit.2024.1.4

lehetőséget adtak az olvasóknak, hogy a szerkesztőkkel ellentétes véleményüket közöljék, majd a szerkesztő válasza következett és viszontválaszra is lehetőség nyílt.⁶⁹ A kortárs pedagógia iránt megértést tanúsítottak, és a protestáns egyházak tervezett egyesülése miatt is vallási türelem járta át írásaikat. Az iskolai testi fenytés megszűntetése mellett álltak,⁷⁰ ritkán fordul elő, hogy végső eszközként elfogadják.⁷¹

Nevelési-oktatási kérdésekben kész vagy előkészületben lévő rendtartások is napvilágot láttak, így az evangélikus oktatók számára az 1841. július 21-i zayugróci tanácskozáson hozott ajánlások. Az ajánlások között abból indulnak ki, hogy az iskolai életben büntetésre szükség van, mert „nem lehet megakadályoztatni, hogy az ifjúság majd könnyelműségből, majd hirtelenkedésből, majd tüzes indulatból ne hibázzon”;⁷² „de azoknak elhatározásában mindig az okosságot és szelíd emberiséget kell követni”.⁷³ A büntetések közül hiányzik a testi fenytés, viszont az „iskolába magánzárás, börtönt” elfogadhatónak tartják.

A gyerekek dicséretére, pozitív megerősítésére ebben a lapban is a nyilvános vizsgákról szóló beszámolóknak van példa.

3. KÖVETKEZTETÉSEK

Mi legyen az erkölcsi nevelés központi elemének, a vallásitanításnak a fókusz? Nemcsak a katolikus, hanem a protestáns szerzők is a felebaráti szeretetre, a jézusi legnagyobb parancsra helyezik a hangsúlyt: „Szeresd az Urat, a te Istenedet teljes szívedből, teljes lelkedből és teljes elmédből” (Mt 22,36–38.). Korábban vizsgáltam Luther⁷⁴ és Kálvin⁷⁵ összes műveiben bibliai hivatkozásaik gyakoriságát. Erre az ígére Luther mindössze 17 alkalommal hivatkozott, Kálvin egyszer sem. A szeretet kiemelt helyzete Edvi Illésnél és Wargánál egyszerre pietista örökség⁷⁶ és a klasszikus német filozófia hatása; innen vették szellemi táplálékukat. Hegel – aki evangélikus teológiai végzettséget is szerzett – nevezte a kereszténységet

69 Pl. a pápai kollégiumról: SÜKÖSD: A pápai főiskola, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* [=PEIL], 1(1842), 417–421; SZÉKÁCS: Levelezés vagy polémia, ezúttal mindegy, *PEIL*, 5(1846), 119.

70 Pl. Nyílt levél. Többen Nógrádból. *PEIL*, 5(1846), 119. 436–440, 439.

71 Pl. HEGEDŰS László: Másik szó a’ tiszamelléki helyét hitv. egyházkerület népiskoláinak ügyében, *PEIL*, 5(1846), 313–322, 314.

72 A’ zayugróci oktatói gyűlés, *PEIL* 1(1842/7), 76–80, 77.

73 Uo.

74 CZEGLÉDI Sándor: Kísérlet Luther pedagógiai hatásának értelmezésére in: Kiss Réka – Lányi Gábor (szerk.) *Hagyomány Identitás Történelem 2022*, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar Egyháztörténeti Kutatóintézet 2023, 439–454. doi: 10.61376/hit.2022.czeglédi.30

75 CZEGLÉDI Sándor: Kísérlet Kálvin pedagógiai hatásának értelmezésére in: Kiss Réka – Lányi Gábor (szerk.) *Hagyomány Identitás Történelem 2021*, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar Egyháztörténeti Kutatóintézet 2022, 67–84.

76 CSEPREGI Zoltán: *Magyar pietizmus 1700–1756*. Tanulmány és forrásgyűjtemény a dunántúli pietizmus történetéhez. Budapest, Teológiai Irodalmi Egyesület, 2000.

a szeretet vallásának.⁷⁷ A jézusi legnagyobb parancs a tervezett egyesült protestáns egyház pedagógiájának közös pontja lehetett volna, de nem így alakult. Az evangélikus pedagógiai mentalitásban – hol lappangva, hol fő áramlatként – megőrződött, a reformátusból inkább eltűnt⁷⁸ – s mintha napjainkban ide is visszatérne.⁷⁹

Kölcsönhatások és tolerancia terén nemcsak a kortárs német filozófia átvételét, hanem hosszú távú tendenciát is elképzelhetünk. Tóth Zsombor szerint „kellő írástudás és műveltség birtokában [...] nem összeegyeztethetetlen egy másik felekezeti hagyományból átvett tudás ugyancsak applikált és akkomodált felhasználása.”⁸⁰ Vannak helyi példák arra is ebből a korszakból, hogy egyszerű parasztpolgárok különösebb műveltség nélkül elfogadják és méltányolják saját egyházuk mellett másik egyház jelenlétét is, és még adakoznak is neki.⁸¹

Az érzelmi és értelmi nevelésnél a két protestáns szerző hangsúlyozta kizárólag az érzelmekre hatást, míg Beély érzelem és értelem egyensúlyára figyelmeztet. A közvélekedés szerint a katolikussal szemben a protestáns gondolkodás számít racionalistának, itt a fordítottját látjuk; valószínűleg szintén az említett német gondolkodók miatt.

„Isten nagyságát hirdeti a teremtett világ.” Ez a biblikus toposz⁸² a fiziko-teológia lényegét adó élmény. Habár a szakirodalom szerint ez az irányzat a 18. század végén hanyatlásnak indult,⁸³ „búvópatakként” tovább élhetett. Érdemes lenne követni útját a 20. századra is. Móricz Zsigmond anyai nagyapja református pap volt. Az író *Légy jó mindhalálig* című regényében Nyilas Misi és édesanyja az égen a csillagokat figyeli, és meglátja mögöttük Istent.⁸⁴ Ezt a bensőséges vallásos-ságot állítja szembe Móricz a debreceni református kollégium ridegségével.

A gyerekeket nem szabad dicsérni, mert rossz irányba viheti őket – ebben mindhárom szerző megegyezik. Más korabeli forrásokban is találkozunk ezzel, pl. Dessewffy Aurél szerint őt Kazinczy „dicsérettel rontotta”, amikor tízévesen

77 HEGEL, Georg Wilhelm Friedrich: *Előadások világtörténeti filozófiájáról*, ford. Szemere Samu, Budapest, Akadémiai, 1979, 591.

78 CZEGLÉDI Sándor: Isten (hogyan lehet?) szeretet. János első levelének recepciója Augustinusnál, Luthernél és Kálvinnál. in: Kendeff Gábor, László Emőke (szerk.) *Hit, kegyelem, akarat. Teológiai és filozófiai megközelítések az ókorban és a kora újkorban*, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem, L'Harmattan Kiadó, 2024, 197–221, 216–219.

79 CZEGLÉDI Sándor: Bizalom és hit szeretettel vagy szeretet nélkül? – Az 1908-as revideált Károli Biblia kiemelt szövegrészeinek kvantitatív vizsgálata mentalitástörténeti kitekintéssel, *Hagyomány Identitás Történelem*, 2(2025/1), 123–138, 135. DOI: 10.69594/hit.2025.1.9

80 Tóth: *A bosszú reformáció*, 115.

81 HEGYI Ádám: Református közösségek viszonya a vallási türelemhez és a felekezetek uniójához Délkelet-Magyarországon a 18-19. század fordulóján, in: Gáborjáni Szabó Botond (szerk.) *Egyházak és egyházpolitika Magyarországon és Erdélyben a 18–19. században. A Carolina Resolútiótól az 1848. évi XX. törvényekig*. Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények 2016, 137–152, 148–149.

82 Zsolt 19,2.

83 IMRE Mihály: *A fizikoteológizmus irodalmának hazai forrásai*, Budapest, HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, 2024, 262.

84 MÓRICZ Zsigmond: *Légy jó mindhalálig*, Budapest, Athenaeum, 1921, 29.

fejből elmondta görögül az Íliász első énekét, és a széphalmi mesternek kivívta az elismerését.⁸⁵ Kemény embernek kell lenni, erre akarnak nevelni: egyesek (a „hagyományörzők”) inkább büntetéssel és dicséret nélkül, míg Rousseau (a „felvilágosult”) nevelési regényében, az *Emil*ben tapasztalati úton.⁸⁶

Pedagógiai értelemben a szeretet és Isten megtapasztalható jelenléte pozitív mondanivaló, a tiltások és büntetések negatívak. A tiltások között közös keresztény örökség a helytelen szexuális viselkedés elítélése. Mindhárom szerző ír erről, előre felkészítik a gyerekeket az elkerülésére. A negatívumok terén rendszerszerű a fenytetés formáiról való elmélkedés. Ez is lehet biblikus örökség, sok igehelyet lehet gyűjteni erről.⁸⁷ A durvaság elutasítása mindenkinél egyértelmű, ugyanakkor sajátos, hogy a katolikus Beély és a *Religio és Nevelés* a testi fenytetés mellett állnak, még idéznek is bibliai helyeket, míg a hagyomány szerint biblikus alapon álló protestánsok ódzkodnak az ószövetségi szigortól. Sőt, a protestáns folyóirat következetesen ellenzi ezt a büntetési formát. Éppen ezért nem osztom Pukánszky Béla véleményét, hogy a 19. század során „nem történt lényegi változás a testi fenytetés, a fizikai büntetés iránti attitűdben”.⁸⁸ Az említett protestáns lap mellett vannak ennek ellentmondó kézikönyvek is. Fehér Katalin hét olyan művet talált, amelyekben szintén következetesen elutasítják ezt a fegyelmezési módszert.⁸⁹

Beély érvelése kapcsán szeretet és büntetés viszonyát, vagy az erőszakra alapozott erkölcsi értékteremtés korántsem egyszerű problémáját is tovább lehet gondolni.⁹⁰ Az ő esete azért is érdekes, mert erősen fegyelmező szemlélete csak folyóiratokban megjelent szövegeiben érvényesül, *Alapnézetek* című művében nem. Ez félrevezeti a kutatást. Pukánszky Béla csak ezt a könyvet vizsgálta, és szerinte a bencés szerzetesre a „reneszánsz emberideáljában gyökerező, humanista ihletettséggű embereszmény” jellemző.⁹¹ Ezt a véleményt Beély, ha módja lenne rá, ebben a formában elutasítaná. Egyrészt egyértelműen elítélte a testi fenytétést Quintilianus, „az európai humanizmus nevelője”,⁹² akinek olvasta pedagógiai kézikönyvét.⁹³ Másrészt Beély szerint a humanista („emberesítő”) gondolatoknak a katolikus értékrendbe ágyazva kell hatniuk, mert az iskolában „sem az egyedüli emberesítés-

85 DESSEWFFY Aurél: Önéletrajzi jegyzetek, in: Dessewffy Emil (szerk.) *Néhány nevezetesebb dabab Gróf Dessewffy Aurélnak hátrahagyott eredeti magyar munkáiból*, Pest, Landerer és Heckenast, 1843, 1–24, 3–4.

86 PUKÁNSZKY Béla: Rousseau gyermekszemlélete és a „fekete pedagógia”, *Iskolakultúra*, 21(2005/9), 3–16, 12.

87 Pl. Péld 10,12; 13,1; 13,24; 19,18; 22,15; 23,13–14; 29,15; 29,17; Sirák 30,1–13; Ef 6,4; Zsid 12,11.

88 Pukánszky: *A 19. századi*, 19.

89 Fehér: *Értelmiség*, 27, 38, 53, 58, 236, 255, 260. Később Pukánszky Béla is talált két ilyen könyvet: Pukánszky: *A 19. századi*, 19.

90 Büntetés és szeretet viszonyáról Niels Bohr atomfizikus példáján: Czeglédi: *Kísérlet Kálvin*, 68.

91 Pukánszky: *A gyermek*, 166.

92 ADAMIK Tamás: Bevezetés in: AdamiK Tamás (szerk.) *Marcus Fabius Quintilianus: Szónoklattan*, Pozsony, Kalligram, 2008, 56–59.

93 QUINTILIANUS, Marcus Fabius: *Szónoklattan*, I. 3., 84.

ről sem az egyedüli vallásiságról szó nem lehet. Az iskola a főnebbi [= mennybeli] szellemi életre készít és képez, mely által az ember Isten hasonképét dicsően tünteti önmagában. [...] Az iskolának az egyházzal a' legnagyobb összhangzat- 's egyesületben kell lennie és szeretettelyesen munkálkodnia."⁹⁴

Az említett szerzők és folyóiratok áttekintése arra is figyelmeztet, hogy a kulturális hatásokat és tradíciókat a mai pedagógiai diskurzus keretei mellett saját kontextusukban is érdemes vizsgálnunk és értelmeznünk.

94 BRIEDL. Fidé!l: Az anyaszentegyház s néposkola közötti viszony, *Egyházi Tárl*, 7(1839 nov.), 307–322, 310.